

Takács Géza

DEVIANCIA AZ ISKOLÁBAN*

Ma már devianciák mifelénk voltaképp nincsenek is. Ahhoz kellene út, amelyről a letérést helytelennek ítélnénk. Nemcsak színleg, hanem belsőleg is. De ki mit ítél ma helytelennek? Semmiféle közmegállapodás nincs. Én úgy látom, a bíróság, a nyilvános megítélés ma már sem a felsőbb osztályt, sem az alsóbb osztályokat nem nagyon izgatja, középosztályunk meg nincs. Épp az a tartás hiányzik az ítéletekből, amelyre odafentről és odalentről is tekintettel lennének. Ami a mérték volna, ami az út.

Stohl András érdekesebb lett, mióta drogosan, alkoholosan gázolt, s cserbenhagyta áldozatát. Drogellenes körutat járt, s az igazgató örvendett, tanárát sem kérdezve kalauzolta etikaórára. Hátha esik egy szó az iskoláról is a tévében.

A romákat gyilkoló kommandó tagjai nyeglék, úgy viselkednek, mintha egy számítógépes játékban elkövetett lövöldözésért volnának perbe fogva. A büntetőper nem katarzist ígér, hanem cirkuszt. Ahogy bíróságaink működése már évek óta inkább civakodásnak látszik, mint törvénykezésnek. A bűn banalitás.

De hagyjuk az elméletet, az sincs. Ahhoz is kellene nyilvános megítélés, vagy annak feltételezése, hiszen az volna a bölcsője. De a bölcső is aluszik, ahogy a labda meg a síp is. (És hol van már a jó cukor.)

A deviancia tehát én vagyok, én magam vagyok deviáns, amikor elhatárolódom, elkülnülök, és nem járok úttalan utakon, mindenem keresztül-kasul, mintha volna út, tanár vagyok és gondolkodom, mintha lennék.

Iskola a színtér, ahonnan az alábbi jelenetek valók. Az iskola épp olyan kiüresedett hely, éppúgy jelentést veszített tér, mint bármelyik, ahol élünk. A tanár láthatatlan, a pedagógia néma. Másfelől épp annyira a nemzet színpada, mint bármely elhagyott vagy felkapott hely ebben az országban. Ennek a szétrobbant magyar világnak az a különlegessége, hogy a lényeg is éppúgy szétfröcskölődött, mint a társadalmi anómia mérgé.

*

Megyünk a honvédsírokhoz négyen: Béla, Sanyi, az osztályom két legkezeltetlenebb diákja a Dankó telepről. Csatlakozott hozzánk egy középiskolás diák, ő meg egy tanyán él az apjával, eléggé vad körülmények között. Az iskolában kérdéseimre (ki jönne velem?), többen is jelentkeztek, végül a többiek nem érkeztek meg, Béla és Sanyi büszkék is magukra, hogy lám, csak ők a legjobbak. Az úton odafelé nagyjából nem zajlik

* A Szegedi Tudományegyetem Bölcsész Szakkollégiumának 2011 júniusában rendezett deviancia-konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett szövege.

más, mint szexuális fantáziáik tomboló szóbeli kiélése, huzakodás, vihogás, cukkolások. Én meg előttük vonulok a nemzetiszín szalagos koszorúval. Az osztályunkra jutó sírnál kihúzkodjuk a gazt, elhelyezzük a koszorút, gyertyát gyújtunk, majd kérésemre elmondják a *Nemzeti dalt*. A „hol sírjaink domborulnak, unokáink leborulnak” után még jelzem is tanárosan a fellengzős forradalmi szózat tárgyi realitását. Van egy kis összetűzésem a temetői emberekkel, nem tetszik nekik, hogy a honvédsírig nyúló száraz koszorúhegyet kissé odébb rakom. Talán már a következő műveletben, a száraz koszorúk újrahasznosításában okozok némi kellemetlenséget nekik. (Ahogy előző napi terepszemlém alapján feltételezem.)

Épp temetés van, nem könnyű lebeszélni a fiúkat arról, hogy futólag a halottat közelibről is szemügyre vegyék. Hazafelé aztán bevonnak engem is a társalgásba, s utcahosszat mesélik, egymás szavába vágva, lelkesen, önfeledten, hogyan, hányféleképp öltetek, fojtottak, akasztottak macskát, kutyát.

Napokig nyaggatott Sanyi aztán, mikor írom be már végre az ötöst, míg rájöttem, hisz ezt a sírok gondozásáért ígértem nekik odafelé menet.

*

Jönnek oda hozzám a szünetben, hogy a Tibi már megint nekiment egy másodiknak, nekiverte a fejét az ajtóüvegnek úgy, hogy az üveg megrepedt, és a gyerek fején pedig púp nőtt. Szaladok Tibi után, kihívom óráról, viszem az igazgatóhoz, ott azt mondja, az a kölyök rálépett a lábára, miért kellett rálépnie a lábára. Lemegyek a helyszínre, ott a kicsik mesélik, hogy Tibi beugrott az ajtón, torkon ragadta a srácot, azt kiáltván, hogy miért mondtad nekem, hogy hülye, majd következett a fej ajtóba verése.

Tibi ezt a kölyköt bántotta már korábban is, nemrég voltak bent panaszkodni a gyerek szülei. Amúgy is hatvanhatodik ügye, vad, indulatos, kezelhetetlen. Próbáltam már számon kérni valamelyik stiklijé után, egy pillanat alatt fenyegetéssel volt tele a tekintete. Félelmet ébresztett bennem. Reménytelenséget.

Nemrég láttam azonban ülni egy szobában, ahol épp egy karizmatikus gyülekezet meghívására voltam vendég, épp Tibi apja invitálására. Tibi a hosszú eszmecsere alatt – mert a vallási vezető (civilben biztonsági őr) rajtam próbálta ki tanai sugárzó erejét – mindvégig ott ült szemben velem, lényegében mozdulatlanul.

Vittem húsvéti ajándécsomagot, véletlenül épp Tibiéék szomszédjának, így tőlük kérdeztem, jó helyen járok-e, s ha már ott voltam, szóba hoztam a délelőtti iskolai ügyet. Kijött az anyja, viselősen, a bátyjai is, akik közül egyik épp letette a kőműves szakvizsgát, és teljes volt a tanácstalanság, mit tehetnénk Tibivel, legutóbb az apja annyira nekiesett, hogy ki kellett szedni a kezei közül.

Az ajándécsomagot voltaképp nekik kellett volna odaadnom, engesztelésül az égi-eknek, de nem tehettem.

*

Rajzórán helyi művésztanár kiállításán vagyunk. Béla – aki ügyes rajzoló, nagydarab cigány fiú, iszonyú indulatossága némileg csillapult az elmúlt években, emberalakjai mindig egy amerikai rajzfilmből való bájos figurát mintáznak (némi „kisherceg”-beütéssel) – kihívja rajzolási versenyre a tanárnőt. Aki persze nem áll, nem állhat kötélnek. A kihívás eredendő nyersességét alig bírom szelídíteni. (Elképzelttem, utólag morfondírozom ezen, amint a kölyök és a felnőtt festőnő szemben ül egymással, és portrét készítenek a másikról, lehetett volna belőle valami. De persze tudom, hogy ez csak ábránd, a kölyök rajzkészsége és a versenyképes rajzolás között túl nagy a távolság, még csak a belső képeit rögzíti papírra, a vágyait. Ami persze rendjén volna, ha a vágyképek és a megélt élet között átnyúlna néhány szalmaszál, ha ez az önfeledt gyermeki játék ne tenné őt önteltté, akadályozva az adottságán való munkálkodást.)

Béla úgy vonult vissza az iskolába, hogy lám, nem mert kiállni vele a festő, így hát a kiállításból és a festőből szinte semmit nem látott. Holott ez a program épp ezt célozta volna, hogy vegyen észre egy utat, egy feladatot, egy lehetőséget, egy embert, akinek révén a jövőjéről gondolkodhat.

Ugyanez a többiekre is vonatkozik: a többség ügyes, szeret rajzolni, figyeltek, rajzoltak, nézelődtek a kiállításon, de ahogy láttam, egyikőjük sem jutott el oda, hogy egy pillanatra is igazán megfedkezzenek rossz iskolai szerepeiről, s valóban elcsodálkozzék az alkotásokon vagy az alkotón, vagy legalább az ügyes emberen. Nem, játszmáik kötötték le a figyelmüket, hogy ki ki mellett ülve rajzol, ki mit másol le, miért azt, miért nem azt, ki miért lázad a feladat ellen, melyik kép hogyan karikírozható szóban, s végül úgy hagytuk el a helyszínt, hogy önkéntelenül is csatátérként emlékszem vissza a kiállítóteremre. Holott rossz kötéseinken kellett volna lazítani némileg.

Osztályom – kollégáim tudósítása szerint – már alsóban kezelhetetlen társaság volt, nem egyszer a padok tetejéről kellett leszedni őket. Minden óra külön csata velük ma is. Nem is annyira a tanárokkal háborúznak – de persze velük is, kiadósan –, mi tanárok inkább csak mellékszereplők vagyunk. Egymást gyötrik folyamatosan, amiért aztán állandó a veszekedés, a pártoskodás, a kibékülés, az üzenetháború, a szövetségi botrányok. A többség szegény családból való, a szegények többsége roma.

*

Ajándékot viszek Vivienéknek, nincsenek ugyan rajta a segélyszervezet listáján, de az egyik cím rossz, s így magam dönthetek az új címettről. Nem könnyű dönteni, az segít, hogy a csomagban felfedezek egy ébresztőórát. Ó, hányszor hivatkoztak már arra, hogy elaludtak, hát most akkor jön az ébresztőóra. Noha egyáltalán nem gondolom, hogy az ébresztőórán múlna, holott egyébként valóban nincs ébresztőórájuk. Kikerülve a telepőről, egy csendes belvárosi utcában levő fél házukban Vivient találom otthon az öccsével

és a húgával, az anya a kórházban, az apa börtönben, a kisfiú súlyos asztmája miatt kaptak nemrég új otthont.

A nagylány alsóneműje szemérmetlenül kilóg a nadrágja fölött, örül az ajándéknak, panaszkodik a kicsikre, hogy nem bír velük, lám, megint csupa szemét az udvar, nem vagyunk a cigánytelepen, kiált rájuk. Már túl van a megengedhető hiányzás felső határán, remek tanítónő lenne, de az anya napi életvitelében nincs egy heti előrelátás sem.

*

Az óráimon a szertartás a következőképpen zajlik: Sanyi Verára néz, vagy Vera Sanyira, bármennyire messze is üljenek egymástól, és egymás látásától előnti őket az indulat. Rögvest belefognak számon kérni egymástól ezer valódi sérelmüket, az egész elhibázott univerzumot, ami úgy kezdődik, hogy „f...ó g...i”, mondja a fiú a lánynak, aki „k...g á...tnak” nevezi viszont. S mivel nem annyira választékos a trágárságkészlete, rögtön idegrohamban tör ki, azonban Sanyi sem kevésbé extrovertált, neki már mély farkasüvöltése van... Alighanem így folyik az udvarlási szertartásuk, mert amúgy, szeretettel gondolva rájuk, egymáshoz valók volnának, s talán érzik is ezt.

*

Verával találkozom a piacon, megállunk, ami nem magától értetődő, hiszen nem vagyunk valami nagy barátok az iskolában, súlyosan hisztérikus, nem is dolgozik. Azon döbbenek meg, hogy az arca éppolyan súlyosan megbántott, sértett, csalódott, dühös, mintha csak egy olyan irodalomóra után volnánk, amire megint nem készített leckét, a verset se tanulta meg, és végigordította az órát a többiekkel veszekedve. Én meg próbáltam mégis bevonni. Lecsillapítani. Ami nem szokott sikerülni. Remek rajzai után sem oldódik belőle ki a feszültség, és barátságos, kedves hangra sem reagál soha, marad éppúgy a tüskés fedezéke mögött. Édesanyja szerint otthon is kezelhetetlen. Segítség kellene, ha volna.

*

Erdőt takarítunk. Már második éve kerülünk ugyanarra a részre, ahol az erdőn az országút áthalad, ez az országúti prostituáltak kedvelt terepe. Az erdőbe nyíló földutak mentén mindenütt szemét, mindaz, ami ennek az életformának a hulladéka. Viszolyognak, de mulatnak is, ellenben a táborhelyünkön, az erdei művésztelep műtermében egy pillantást sem vetnek a szobrokra. A vadhús nem ízlik nekik, csalódottak, soha nem ettek még ilyesfélét.

*

Papírt gyűjtünk, egyik diákom hoz egy kiskocsit. Én meg biciklivel közlekedem a helyszínek között. Az üzleteknél azért harcolok, hogy ne játsszák el a leendő rablók szerepét. Az utcai vonulás közben azért, hogy ne riasszuk a járókelőket. Tárgyalásaik során azért, hogy ne törjenek ki köztük háborúk.

Előre megyek a gyűjtőhelyre. Mikor megérkeznek, egy botrány hírért hozzák izgatottan. A kocsival nekimentek egy járdán parkoló személyautó oldalának. Az autós dühös volt, kiabált velük, ők meg ijedtek is voltak, meg méltatlankodók is. Hogy miként kellett volna az illetőt összerugdalni, meg még azt is, hogy miféle bandát szerveznek a boszúra. Merthogy beszólt nekik.

*

Mesélhetném tovább egyik nemrég, átlagos napomat is. A kolléga indulatát, megaláztatottságát, tanácsstalanságát, akinek odaordított az egyik telepi lány, ismerem a hangját, ez a hang persze nem ordítás, hanem magakellett, riasztó visítás, édeskés, affektált sivalkodás, az amerikai rajzfilmek rémes karattyolása egy utcalány torkából, szóval ezen a hangon odakiált neki, hogy itt már nincs hatalma fölöttem. Holott természetesen odabent sincs már semmiféle hatalma, csak szegény kollégám még arról ábrándozik, hogy valaha volt, hogy talán ma is kellene lennie még.

No azért mégis valamit az elmületről, ami van, amiért azt mondom, hogy nincs.

Ranschburg professzor mondja egyik utolsó, idej interjújában, összegzőként: „A legfontosabb szakmai meggyőződése, hogy az ember már születése pillanatában tudja, hogy mi akar lenni. Ez nem kognitív, hanem zsigeri tudás. [...] Amikor egy kis tuja elkezd növekedni, nem tudunk belőle ciprust nevelni, de abban segíthetünk neki, hogy szép, erős növény legyen, a megfelelő termőföld hozzáadásával, a gondos neveléssel.”¹

Ezt mondja az elmúlt negyven év egyik legnagyobb hatású, legtöbbet szereplő pszichológusa, teljes összhangban Vekerdy Tamással: „Az életbe vezető nyitott kapu ezzel szemben az az érzület és felfogás a szülő részéről, hogy *legyél, aki vagy, bontakoztasd ki magad, én ebben foglak segíteni, amennyire tudlak*. És: *élvezem, amilyen vagy; különbözőséged, egyetlenséged nekem örömet okoz!*”² Ők ketten az átmeneti kor ikercsillagai, szülők, tanárok, véleményformálók több nemzedéke számára.

A tételeikkel nem vitatkozom, hiszen hittételek.

Azonban a szocialista iskolában nevelők és felneveltek tanácsstalanul és lefegyverten bámulták ezt a szabadságfilozófiát, és egyre frusztráltabbak, egyre tanácsstalanabbak lettek, mert kisémmizett, kifosztott, elcsalt önmagukra kellett volna hagyatkozniuk akkor is, amikor tükörbe néztek, akkor is, amikor tanítványaikra gondoltak.

¹ *Bölcsesség és empátia*. Beszámoló Iván beszélgetése a 75 éves Ranschburg Jenővel, *Köznevelés* 67/5–6.

² VEKERDY Tamás: *Agresszív gyerekek?* = POPPER Péter – RANSCHBURG Jenő – VEKERDY Tamás: *Az erőszak sodrásában*, Saxum, é. n.

Ez a nevelésfilozófia két társadalmi csoport számára működik. Az egyik az az elit, amelyik megengedheti magának az individualizmust, amelyik viszolyog minden külső érintéstől, társadalmával nincs társas viszonyban. Akár az egzisztenciájáról, akár a gyermekeiről van szó. A másik csoport, melyhez illik ez a szabadság gondolat: a roma preindividuális, premodern, etnikus zárványtársadalom. Amely ugyancsak az elkülönülés (elkülönítettség, elkülönítés) tradícióit őrzi. S posztmodern ronctársadalommá alakulását ez az ideológia hathatósan segítette – noha nyilván nem ez volt a célja. Emancipációs igyekezetével egy perspektíva nélküli töredékes autonómiát igazolt, erősített, óvott. Igazolta a társadalmon kívüli társadalom születését.

De persze nem ilyen rózsás a helyzet, hiszen Ranschburg Jenő és Vekerdy Tamás – mindkettőjük megkapta megszólításként gyakran a „tanár úr” címzést, ezzel is jelezve kompetenciájuk tágasságát messze a pszichológián túl – gyakran panaszkodtak, panaszkodhattak mellőzöttségük, meg nem értettségük miatt. És némely tekintetben joggal. Az a szociológus réteg, amelyik az iskolával foglalkozik, nem sokat ad a pszichológiára. Az *Educatio* című lap – amely az oktatás társadalmi összefüggéseinek interdiszciplináris szemléje – 2008. évi, *Veszélyes iskola* címmel ellátott száma, mely az oktatási intézményekben elharapózott erőszak jelenségeire reflektált, egy gondolatmenetet sem szentelt az iskolás korosztályaink lelki történetének taglalására. Leginkább a nyugati szociológusok értelmezéseivel bajlódott. Az érzéketlenség érzékeltetésére idézek Ligeti Györgytől, a Kurt Lewin Alapítvány vezetőjétől, aki szociológiai felmérések eredményeit összegző tanulmányában az iskolai lopás jelenségét, kezelését értelmezendő írja: „Esetenként az iskola néhány pedagógusa fenyegetőzni kezd, megfélemlíti a gyanúsított diákot. Ahelyett, hogy a jogszerű utat választva, a nyomozóhatóságra bíznák a dolgot. Miért gondolja azt a magyar közoktatás intézménye, hogy a tornaöltözőben történt lopás más, mintha ugyanaz a vonaton történt volna, ahol pedig nem kérdéses, hogy nem a kalauznak kell nyomozásba fognia?”³ A szerző a diák iskolai helyzetét összevethetőnek véli az utaséval, a tanárét a kalauzéval, s eszébe sem jut, hogy amikor rendőrhöz utasítja a tanárt, az éppen a legszélsebb fenyegetés, amivel egy tanár élhet, élni szokott. Ez az alapítvány amúgy a demokratikus jogtudatot és a toleranciát képviseli, terjeszti a fiatalok között.

Idézem még a magyar szociológia nagy alakját, Kemény Istvánt, aki éppen a cigánykutatások révén vált jeles tekintéllyé: „Az általános iskola elvégzése után a továbbtanulás három útja nyílik meg a magyar fiatalok előtt a szakmunkásképző iskolák, a szakközépiskolák és a gimnáziumok elvégzésével. Valóságos, nem zsákutcás, teljes jogú állampolgári léthez elégséges képzettséget nyújtó továbbtanulásnak csak a szakközépiskolákat és a gimnáziumokat nevezhetjük, a szakmunkásképzők inkább a puffer, a tároló szerepet töltik be a lemaradtak számára. A három továbbtanulási út közül csak a szakmunkásképző nyílt meg a romák előtt.”⁴

³ LIGETI György: *Agressziódiákok és ami mögöttük áll*, *Educatio* 17/3., 370.

⁴ KEMÉNY István: *Tennivalók a cigányok/romák ügyében = A cigányok Magyarországon*, szerk. Glatz Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2001.

Ebből az egyetlen tételből levezethető a mai helyzet sok, érthetetlennek látszó eleme. (Annak ellenére, hogy Kemény és követői maguk is bőven panaszkodhatnak meg nem értettségük miatt.) Miért ment tönkre a szakképzés? Miért zuhant a szakképzés presztízse az elmúlt évtizedekben? Miért nem becsülték meg a romák szakképzési programját? Ahelyett, hogy a cigánygyerekek többsége számára még elérhető, s egyúttal reális életésélyt kínáló szakképzési iskolarendszert éppen rájuk gondolva nem tekintettük volna zsákutcának (noha tárgyilag sem az, mert az esti érettségi sok ezer fiatal számára jelent folytatást). Hiszen miféle posztmodern butaság, nyugati előítélet a szakképzést csapdának tekinteni, mikor a képzetlen, tanulatlan, a modern világból épp kiesett szülők gyerekei számukra egyedül ez lehetett volna a kitörés, a megkapaszkodás, a felemelkedés útja?!

A pedagógia ma már életidegen továbbképzési anyaggá satnyult, senki nem veszi komolyan. A pszichológus gyanakvással néz a pedagógiára, és a pedagógusra különösen, csupa fogyatékossgot, hiányt érzékel. A jó pedagógia ma legfőlőbb a cselekvés. Elbeszélés nincs. A pszichológia értelmezési kényszerben van, nagy a baj, nem mer tanácsalannak mutatkozni. Okoskodik. A pedagógus lehajtott fejjel dacol vele. Holott nélkülözhetetlen segítsége kellene hogy legyen. De a szociológia felől nézve a pszichológia is tarthatatlan. A szociológia mind a pedagógiát, mind a pszichológiát alá- vagy lebecsüli. Ezért gyakran még a fogalmai sincsenek rendben, nem érti, amit számol. Pedig szükség volna az adataira. A politikus pedig, mivel sem a pedagógiát, sem a pszichológiát, sem a szociológiát nem kell komolyan vennie, hiszen egymást sem tartják sokra, meggye a maga feje szerint, néha pszichológusnak, néha szociológusnak, néha pedagógusnak képzelve magát. És összekever mindent.

Deviáns polgárosodás, deviáns politikai kultúra, deviáns tudomány, deviáns gyermektársadalom, deviáns pedagógusok, deviáns szülők. Így állunk pillanatnyilag.

És hogy ez a deviáns kritika, ez a depressziós kép teljes legyen, jelzésképpen, hogy a szerző mennyi gyermeki naivitással képes elegyíteni rossz közérzetét, elmondanám az álmomat is, befejezésül. Sok fiatal kezd szorongani, amikor hosszúra nyúlt, a legvégső-kig elnyújtott egyetemi képzése egyszerre csak váratlanul véget ér. Ezekkel a fiatalokkal szeretnék én dolgozni, ezeknek a fiataloknak ajánlanék én munkát, ha tehetném. Van több száz falu ma Magyarországon, ahol megállt az élet. Vagy ha nem állt meg, annál rosszabb. Ezekben a falvakban ma teljes a depresszió, vagy éppen tombol a deviancia, s akik segítenének, azok javarészt tehetetlenek. Kiszálláson vannak, s ha lejárt a mandátumuk, próbálnak felejtetni. Bőjte atya mintájára egy egzotikus kalandra hívnám a frissen végzett orvosokat, pedagógusokat, jogászokat, szociológusokat, pszichológusokat, közgazdászokat, mezőgazdászokat, művészeket, mérnököket. Van itt egy elhagyott, elhanyagolt, elveszettnek tűnő Magyarország. Tessék, a tiétek, kezdjétek vele valamit. Tiétek a kiürült falusi iskola, a düledező rendelő, a penészes művelődési ház, a halott postahivatal, a romos téeszmajor, az elhagyott, gazos föld, a pusztuló ipartelep. Megélhetésekre nem lesz gondotok. Éljetek ott egy-két évig. Próbáljátok ki magatokat. Értek-e

valamit? Szót tudtok-e érteni azzal a világgal, amelynek problémáira nektek kell majd válaszolnotok? Fel tudjátok-e találni magatokat ott, ahol mindenki reménytelenséget lát?

Szerveződjenek kis értelmiségi csapatok, akiknek érteniük kellene egymást, hiszen egymás munkájának ismerete, megbecsülése és hasznosítása nélkül amúgy is örök frusztráltság lesz az osztályrészük pályájuk során. Akiknek meg kellene ismerniük az ország gyengéit, hiszen nekik kell majd orvosolniuk. Akiknek önmagukat kellene ismerniük, mi telik tőlük, mit ér a felkészültségük, a tartásuk, az erejük, hogyan állnak az erkölcsök, hisz' erre alapozódhat a hiteles cselekvés.

Lakjanak ott, ahol az ország másik fele él, s próbálják ki, tudnak-e ott kezdeni valamit. Lehet-e ott tervezni, gyógyítani, tanítani, építeni, dolgozni, álmodni? Mi kellene hozzá, hogy lehessen? Láttuk, a pénz nem elég, a pénz a pénzhez vándorol, ez a természete.

Ha csak annyi történik, hogy harcedzettek lesznek némileg, s nem felejtik el soha ezt a másik Magyarországot, s nem lehet félrevezetni őket, hogy az mi is volna igazából, laknának lakatlan termekben, fűtenének fűtetlen szobákat, járnának járatlan utakat, olvasnának olvasatlan könyveket, hallgatnának meg nem hallgatott embereket, már nincs veszteség. Ha kicsit rendet tennének maguk körül, elmesélnék, mit láttak, akkor már rentábilis volna a vállalkozás. Ha belefognának ebbe-abba, s volnának helyi kezdeményezéseik, melyekhez aztán támogatást kérhetnének, s belefoghatnának, és alighanem akadna egy-két ilyen csapat, akkor az lehetne valami. Olyasmi, ami történik már itt-ott az országban, de ezeknek a vállalkozásoknak sohasem sikerült a kritikus tömeget, a kritikus minőséget, a kritikus teljesítményt elérnie.

